Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii

(Derbend Teşkilatı - Celâlî İsyanları Bağlamında XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Menzili)

Nurşen Özkul Fındık *

Öz

Tarihi kervan yolunun güzergâhlarından biri üzerinde yer alan Hekimhan ve çevresinde, XVI.yüzyıldan itibaren bölgede hüküm süren devletler arasında yaşanan mücadeleler sonucu, güvenli ve kârlı ortam ortadan kalkmıştır. Bu durum, XVII. yüzyılın büyük sorunu Celâlî İsyanlarıyla daha da kötü duruma gelmiştir. Ticaret ve savaş taşımacılığı bağlamında vazgeçilmez konumda, ancak topografik özellikleri itibarıyla tenhada kalmış, iskân ve yerleşmenin de mümkün olmadığı, dar ve önemli geçit noktalarında devlet eliyle oluşturulan, savunma/sığınma amaçlı bir tür askerî garnizon derbendlerin bu bağlamda işlevselliklerinin gözden geçirilmesi ve bazı yeni derbendlerin inşasına gerek duyulmuştur. Dolayısıyla Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti döneminde (1656-1661) Derbend teşkilatına ayrı bir önem verilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa evkafına bağlı, Hekimhan'daki cami inşaatı da aynı amaca yönelik yapılarından biri olarak karşımıza çıkar. Yapı kitabe ve vakfiyesine göre H.1072/ M.1661'de inşa edilmiştir. Cami, dikdörtgen planlı harim, kuzeyde son cemaat yeri-avlu ve batı duvarının kuzeyine yerleştirilmiş kare minareden oluşur.

Anahtar Kelimeler: Hekimhan, Köprülü Mehmed Paşa, Derbend, Cami

Hekimhan Köprülü Mehmed Pasha Mosque
(A 17th Century Ottoman Station Viewed through the Correlation between the Celâlî Revolts and the Mountain Passes Organization)

Abstract

Hekimhan and its environs, built on the historical caravan trade rout, from the 16th century onwards and as a result of struggle between states in the region, it lots its significance as a safe and profitable route. This process worsened due to the Celâlî rebellions. Although important for trade and war, mountain passes' narrow topography made settlement impossible. Thus, the state reconsidered the function of mountain passes that were utilized as military garrisons providing refuge and defense. During the Köprülü Mehmed Pasha period (1656-1661) new ones were built. The mosque building in Hekimhan part of the waqf of Köprülü Mehmed Pasha, was one of the construction built for this purpose. According to its epigraphs and foundation deeds it was built in H. 1072/ M. 1661. The mosque has a rectangular harim, a yard in the north and a square minaret in the north part of its western wall.

Key Words: Hekimhan, Köprülü Mehmed Paşa, Derbend, Mosque

* Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, nursenf@gazi.edu.tr

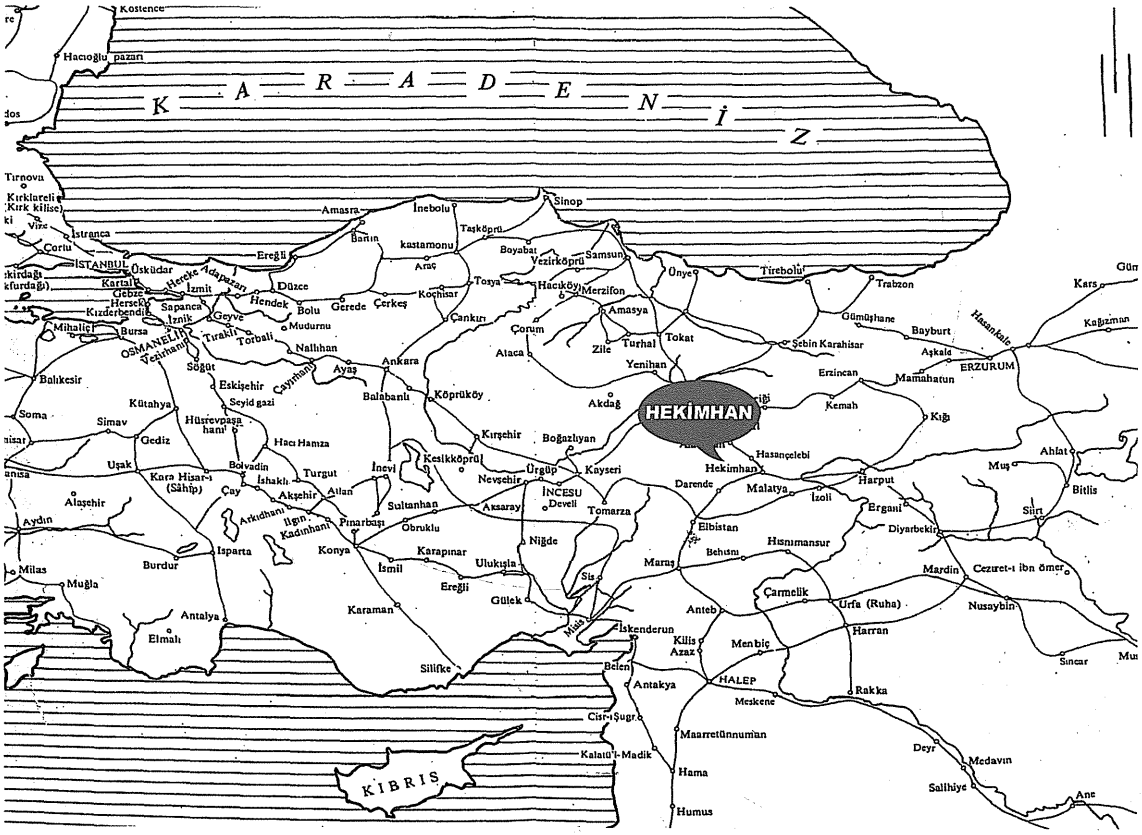
Giriş

Mezopotamya ve İran üzerinden gelerek, Anadolu'yu aşan ve Akdeniz havzasına açılan tarihi kervan yolunun kollarından biri üzerinde yer alan Hekimhan mevkîi (Harita 1) aynı zamanda, Antikçağ'dan itibaren doğu-batı eksenli askerî manevralar sırasındaki vazgeçilmez stratejik konumunu da kuşkuya yer bırakmayacak şekilde sürdürmüş olmalıdır (Cahen 2002:15). Zira yerleşim alanına adını veren Hekim Hanı, Anadolu Selçukluları Dönemi'nden modern zamanlara kadar bu yolun kullanıldığını belgelerken, yol üzerinde konaklama ve güvenlik ihtiyacına ne büyük bir gereklilik olduğunu da ortaya koymaktadır.

Askerî ve ticarî açıdan önem taşıyan yerlerde devlet denetimi eski zamanlardan beri zorunlu olmuştur. Ticarî meta üzerinden tahsil edilen gümrük vergilerindeki kaçağı önlemek bir yana; yolu kullanan tüccar kafilelerinin sağladığı perakende hareketliliği de esnaf ve sanatkârların vazgeçilmez ihtiyacı idi. Bu ve benzeri durumlar Belen, Derek, Tutkavul, Dideban, Madik ve daha yaygın ifadeyle Derbend adıylatanınan mevkilerindeki (Orhonlu 1990:9; Halaçoğlu 1994:162) yapılarla, bunların işlevlerini sürdürmesini sağlamaya yönelik idarî teşkilatlanmayı ortaya çıkarmıştır.

Malatya çevresinin içinde bulunduğu Bizans Doğu Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya Tema'sındaki toprakları fetheden İslam ve Türk-İslam devletleri (Ünal 1989:14) birçok alanda olduğu gibi, ticarî yaşamın düzenine yönelik Bizans uygulamalarını da korumuştur. Üstelik maddî kalıntıların da gösterdiği gibi Anadolu Selçukluları oluşturdukları yeni yol şebekeleri, inşa ettirdikleri kervansaraylar, yabancılara tanıdıkları kapitülasyonlar ve dahası devlet sigortasıyla ekonomiyi daha da geliştirmiştir. Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) Sivas merkezli Kadı Burhaneddin Devleti'ni 1399'da yıkmasıyla başlayan Malatya'daki Osmanlı hakimiyeti, Memluk–Akkoyunlu–Dulkadirli-Safevi egemenlik geçişleri saklı olmak koşuluyla Şah İsmail'in 1514'teki Çaldıran yenilgisinden sonra kesintisiz hale gelmiştir (Göğebakan 2003:470-471).

Malatya uzun süre Osmanlı-Memluk sınırında, Memluk egemenliğinde kalmıştır. 1484'te Memluk askerlerinin Osmanlı askerlerini "Malatya derbendinde" pusuya düşürmesi dikkat çekicidir. Pax Oto-

Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Derbend Teşkilatı (Orhonlu, 1990)

mana (Osmanlı barışı) dönemi sınırları İran içlerine kadar uzaklaştırmıştır. Bu manzara Malatya ile mücavir şehirler arasında kesişen yol ağının eski önemini nispeten kaybetmesine neden olmuştur. Çünkü bölgedeki küçük devletler arasında yaşanan mücadeleler sonucu, farklı/güvenli yol ihtiyacının yarattığı karlı ortam ortadan kalkmıştır. XVI. yüzyılın başlangıcındaki bu durum XVII. yüzyılın büyük sorunu Celâlî İsyanlarıyla daha da vahim hale gelmiştir.

Celâlî isyanları bir çeşit domino etkisi yaratarak, özellikle Anadolu kırsalında köylerin boşalmasına, tarıma dayalı piyasa ekonomisinin, mali düzenin ve askerî yapının bozulmasına neden olmuştur (Akdağ 1995:342). Başta Karayazıcı olmak üzere Kiziroğlu Mustafa, Karakaş Ahmed Paşa gibi çok sayıda isyancı Malatya çevresinde asayiş ve güvenliği bozmuştur (Göğebakan 2003:471).

Bu zaafiyet devletin aldığı cebrî ve cezaî tedbirlerin yanında, sistem arızalarının giderilmesine dönük çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Celâlî eşkiya başlarının önemli görevlere atanması (Beylerbeyliği, sancakbeyliği v.d.) gibi taviz sayılacak uygulamalarla devletin eşkiya karşısındaki acizliğini gözler önüne sermiştir (Akdağ 1995:485).

Yol güvenliği için zorunlu olan derbentlerin işlevselliklerinin gözden geçirilmesi ve bazı yeni derbentlerin inşasına Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti döneminde (1656-1661) ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Sadrazamlığa getirilmeden önceki faaliyetlerine göz atıldığında, Köprülü'nün Celâlilerle sıkı bir mücadele içinde olduğu, hatta bir çatışmada meşhur Celâlilerden Varvar Ali Paşa'ya esir düştüğü bilinmektedir. Sadrazamlığı sırasında 1658-59 yıllarında Doğu ve Güneydoğu'da etkinlik kuran Abaza Hasan Paşa İsyanı'nı (1658-59) bastırma çabaları (İlgürel 2002:258-260) kapsamında Hekimhan derbendinin de ihya edilmesi muhtemeldir. Kış mevsimini Gaziantep'te geçiren Abaza Hasan Paşa ve adamlarının sıkıştırılması için Suriye, Birecik, Sivas ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı birliklerine emirler gönderilmiştir (Uzunçarşılı 1988 :393). Köprülü' nün ülke genelinde asayiş ve güvenlik ortamı sağlamaya çalışırken çok sayıda insan öldürdüğü, bunlardan müsadere ettiği malları ise hayır işlerinde kullandığı da ileri sürülmüştür (İlgürel 2002:259).

Derbent yeri, ticaret ve savaş taşımacılığı bağlamında vazgeçilmez konumda olan, ancak topografik özellikleri itibarıyla ıssız kalmış, iskân ve yerleşmenin de mümkün olmadığı, dar geçit noktalarında devlet eliyle oluşturulan, savunma/sığınma amaçlı bir tür askerî garnizondur.

Sivas-Malatya kervan yolu üzerindeki Hekimhanı Derbendi de bu doğrultuda Anadolu Selçukluları Dönemi'nde inşa edilen bir yapı topluluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Malatya'lı bir hekimin hayır amaçlı kurduğu bir yapı durumundaki Hekim Han (1218) inşa edildiği arazinin sağladığı avantajla varlığını yüzyıllarca korumuştur . Kervan yolunun izlediği Kuruçay Vadisi ulaşım için nispeten düz bir alan oluşturmasına rağmen, Hekimhanı Derbendi vadi tabanından aniden yükselen bir kaya kütlesine (dağ yamacı) kurulmuştur. Kuşkusuz bu yükseltinin seçilmesi güvenlik/savunma amaçlıdır. Zira dar geçitlerin bariz özelliklerinden biri de eşkıya saldırılarına müsait olmasıdır. Kaldı ki askerî saldırıları durdurmaya yetmese de, düşman birliklerinin ilerleyişini yavaşlatma/oyalama becerisi de derbendin yer seçiminde etkili olmuş görünmektedir.

Sultan IV. Murat (1623-40)'ın İran Seferine katılan Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde aktardığı bilgiler de Hekimhanı Derbendi'nin yer seçiminde etkili olan farklı bir unsura işaret etmektedir. Evliya Çelebi, aşırı yağışlarla taşan Kuruçay'ın mevcut yolu kapatması nedeniyle vadinin yüksek köylerini aşan bir yolun kullanıldığını belirtir. Bu bilgi doğa olaylarının da Hekimhanı derbendinin yer seçiminde etkili olduğunu düşündürmektedir.

Evliya Çelebi H.1065/M.1655'de, Melek Ahmet Paşa'nın emrindeki ordu ile Van üzerine giderken Sivas-Malatya yolunu kullandığını belirterek, yol üzerinde gördüklerini aktarır. Seyyah, bu tarihte Hekimhan'da sağlam bir kale ile cephaneliğin olduğunu, üç yüz asker ve kale dizdarının, Malatya-Ulaş arasında yolcuların güvenliklerinden sorumlu olduklarını belirtir (1999:4, 10-11).

Evliya Çelebi derbendcilik karşılığında halkının her türlü vergiden muaf olduğunu vurgular. Ayrıca, bir cami, hamam ve yüz dükkânın gün geçtikçe kasabayı geliştirdiğini yazar. Hekimhan'dan hareketle varılan sonraki menzil Hasanbadrık (Fethiye)'ın ise yüz haneli, içinde cami ve han bulunan bir yer olduğu, fakat halkının Celâlî baskısından ve ağır vergi yükünden dolayı topraklarını terk edip dağlara göç ettiğini belirtir (Evliya Çelebi 1999:4, 10-11).

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde, Anadolu'da Bozoklu Celâl'in çıkardığı isyan daha sonraki Osmanlı halk isyanlarına simge oluşturacak adını vermiştir.

1. 1218 yılında Tabib Ebu Salim bin Ebül-Hasan el Malati tarafından yaptırılan ve ilçeye de adını veren Hekim Hanı'nın kapalı bölümün giriş kapısı üstünde Ermenice, Süryanice ve Arapça olmak üzere üç farklı dilde yazılmış inşa kitabesi bulunmaktadır. Ayrıntı için bkz: Özkul Fındık (2006). "Hekimhan Çeşmeleri", Sanat, *A.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, s.99- 117.

Devlet düzeninin bozulmasıyla kademe kademe artan kitlesel isyan hareketleri, özellikle Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi'nde çok boyutlu bir sorun haline gelmiştir. Kuyucu Murat Paşa'nın adıyla özdeşleşen acımasız sorun yok etme yöntemi bir yana, devletin aldığı ciddi tedbirler de vardır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Celâlî isyanlarını önlemek amacıyla alınan bir dizi tedbir kapsamında (Uzunçarşılı 1988:397) ülke genelindeki derbendlerin bakım ve onarımı sağlanmış, derbend teşkilatındaki tavsamalar giderilmeye çalışılmıştır.

Köprülü Mehmed Paşa, XVI. yüzyılda Hekimhan adıyla tanınan Sivas-Malatya kervan yolu üzerindeki -belki de sınırdan çok uzakta ve Osmanlı egemenliğinin sağladığı istikrar ortamında (pax ottomanica) olmasından dolayı-, uzun yıllardır ihmal edilmiş derbendi daha etkin hale getirmek istemiştir. Han ve kervansarayların derbend olarak kullanılması zaten bilinen bir uygulamaydı (Orhonlu 1990: 29). Bu amaçla Anadolu Selçukluları'ndan kalma Hekim Hanı onarılarak genişletilmiş, 'palankası/kalesi' güçlendirilmiş, çevreden getirilen asker ve esnaf konuşlandırılarak şenlendirme çalışmaları yapılmıştır. 1560 tarihli Malatya Tahrir Defterindeki XVII. yüzyıla ait bilgiler Celâlî kargaşasına bağlı olarak boşalan köy ve mezraların canlandırılmasına verilen önemi gözler önüne sermektedir.[2] Köprülü Mehmed Paşa evkafına bağlı, Hekimhan'daki cami inşaatı da bu dönemin aynı amaca yönelik yapılarından biri olarak karşımıza çıkar.

Cami

Yapı, Hekimhan ilçe merkezinde yer alan Anadolu Selçuklu Dönemi yapısı Hekim Han (1218) ve ona bitişik hamamın güneydoğusunda, güneye meyilli bir araziye yerleştirilmiştir. Günümüzde güney batısında yol, doğu-batı ve güneyinde konutlar yer alır. Halk arasında "Merkez Camii", "Ulu Cami" olarak da adlandırılan yapı, Köprülü Mehmed Paşa Vakfına kayıtlı olup, vakfiyede "Köprülü Mehmed Paşa Camii" olarak geçmektedir.[3]

Cami, harim giriş kapısı yukarısına yerleştirilen sülüs üç satırlık kitabe ve vakfiyesine göre H.1072/ M.1661 yılında inşa edilmiştir.

Yapı, dikdörtgen planlı harim, kuzeyinde son cemaat yeri-avlu ve batı duvarının kuzeyinde yer alan kare minareye sahiptir.

Vakfiye:

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından transkribe edilen 580 numaralı defterin 127. sayfa, 77. sırasında kayıtlı H. evâil-i Zilhicce 1071/ M. Temmuz 1661 tarihli Vezir-i azam Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi'nde, Malatya sancağının Akçadağ Nahiyesi'nde Hekimhanı denen mevzi ile ilgili olarak Köprülü Mehmed Paşa kendi ağzından açıklamalarda bulunur. Buna göre, Anadolu Vilayeti Malatya Sancağı Ağçadağ Nahiyesi'nde yeniden inşa ettirdiği cami, palanka ve hana gelir sağlamak üzere yaptırdığı on dükkân, bir ekmekçi fırını, iki anbar ve bir değirmenden söz edilir. Ayrıca, padişah IV. Mehmed (1648-87)'in kendisine mülk olarak verdiği Çözüngerd, Eğin-i Atik, Revzani, Sultan Hanı, Ördeklüce, Arulu, Hamzalı, Sarıkız, Yenice, Göbençoğlu, Cizri, Kermete, Zorbahan, Deveci ve Kilisecik adlı mezraaların hasılatını da bağladığını ifade eder.

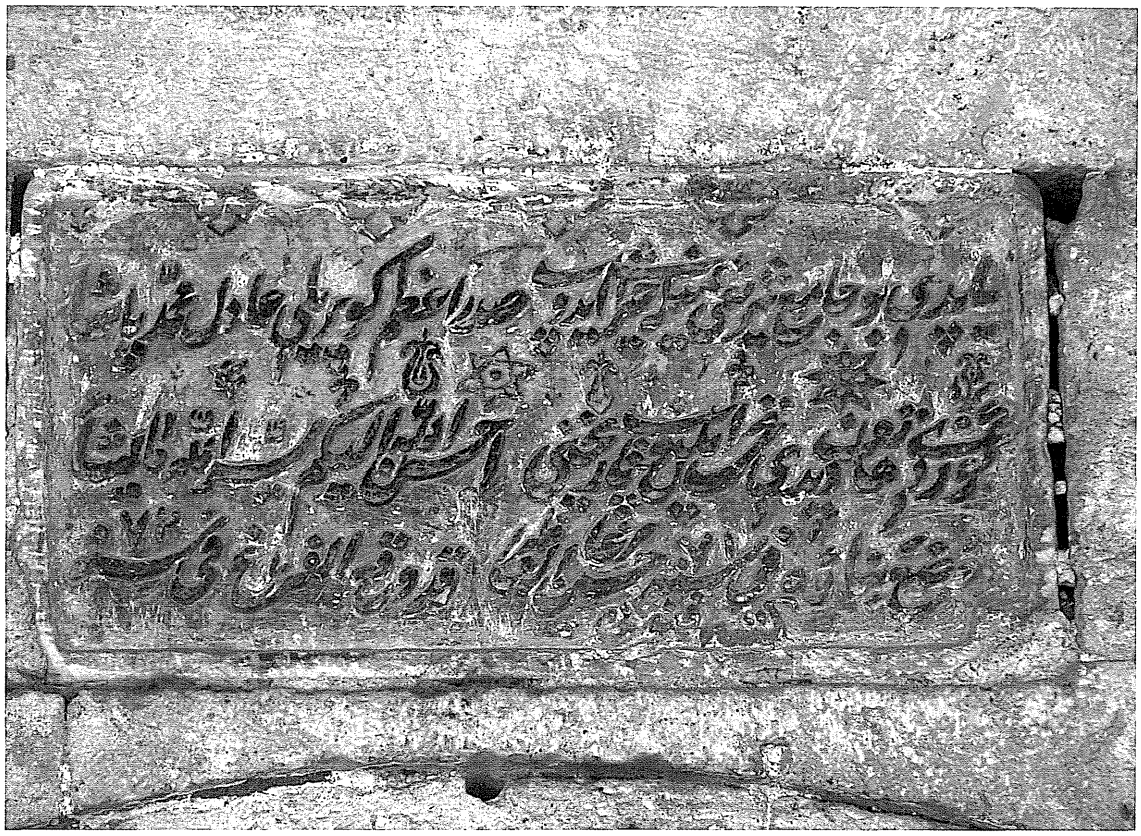
1560 tarihli Malatya Livası Tahrir Defteri'nin H. 1070-1071 gibi geç tarihli muhtelif kayıtlarında da, Akçadağ nahiyesi sınırlarında yer alan bir çok karye ve mezreanın vergilerinin Hekimhanı'ndaki Köprülü Mehmed Paşa vakfına gelir olarak tahsis edildiği görülmektedir (Yinanç-Elibüyük 1983:199-227).

Vakfiyenin Köprülü Mehmed Paşa Camii ve palankası ile ilgili şartnamesi ise şu şekildedir;

Camide görevli bir imam günlük 20 akçeye beş vakit namazı kıldıracaktır. Ayrıca İmam, sabah namazından sonra sesli olarak Yasin-i Şerif Suresi, öğle namazı sonrasında Amenerrusuli ayet-i kerimesi, ikindi namazı sonrasında Nebe Suresi, akşam namazı sonrasında Mülk Suresi okuması karşılığında günlük 5 akçe daha alacaktır. Günlük 8 akçe ile sâlih ve fâzıl bir kimse hatiplik yapacaktır. Günlük 5 akçeye iki müezzin ezan ve sala okuyacaktır. Tecvid ile okuma bilen 2 kişi günlük 2 akçeye Cuma namazlarından önce mahfelde Kur'an-ı Kerim'i devr (hatim) edeceklerdir. Günlük 5 akçeye bir kayyım ve 4 akçeye bir ferraş görevlendirilmiştir. Adı geçen cami, han ve palankanın tamiri ile görevlendirilenlere günlük 8 akçe verilecektir. Camiye konulan iki Mushaf-ı Şerif yıprandıkça yerine yenileri satın alınacaktır. Yerlere sermek için her yıl 360 akçelik hasır alınacak, yakıt olarak her gün iki akçelik iç yağı ve her sene 360 akçelik bal mumu satın alınacaktır.

Palankada muhafızlık yapan 20 kişinin her birine günlük 5 akçe, bunların ağalarına da günlük 18 akçe verilecektir. 10 akçe alan bir kişi de askerlerle kalenin kethüdası olacaktır. Ayrıca güvenilir bir kişi günlük 5 akçe ile adı geçen palankanın kapıcısı olarak görevlendirilecektir.

2. Sivas'tan Malatya ve Amid/Diyarbakır'a giden yol üzerindeki Zeke Karyesi/Köyü'nün durumu gibi (Yınanç, R. - M. Elibüyük, (1983). Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560), Ankara:Gazi Üniversitesi Yayını, s.228).
3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 580, Sayfa 127, Sıra 77'de kayıtlı Veziri azam Köprülü Mehmed Paşa Vakfiyesi.

Resim 1 - H.1072/ M.1661 tarihli kitabe

Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde yapılan ve 1560 tarihli tahriri içeren defterde Köprülü Vakfı'nın kurulması ve sonrasındaki dönemlerde eklenmiş kayıtlar mevcuttur. Yenilenen han, cami, palanka ve inşa edilen dükkânlarla bunların masrafları için bağlanan çevre köylerin gelirleri adı geçen defterin derkenar ve eklerinde yer almaktadır (Yinanç- Elibüyük 1983: 524-527). Yapılan eklerde Köprülü Vakfının sınırları ile ilgili verilen bilgilerden H. 1071/M.1660 senesinde Hekimhanı'na gelirleri bağlanan yerleşim yerleri arasında Hekimhan Merkez, Sarıkız, Güvenç, Yenice, Çerzi, Ardahan, Germane, Zorbe-Han, Haregü, Çözengird, Eğin-i Atik ve Sultan Hanı'nın adlarına yer verilmiştir (Yinanç- Elibüyük 1983: 524-527).

Kitabeler:

Cami ve çevresinde üç kitabeye rastlanır. Bunlardan biri yapıyla doğrudan ilgiliyken, diğer ikisi gerek konumları gerek içerikleri bakımından yapıyla ilişkileri belli değildir. Asıl kitabe, caminin kuzeydeki giriş kapısı üzerine yerleştirilen H.1072/ M.1661 tarihli kitabedir (Resim 1).

Kitabenin transkripsiyonu;

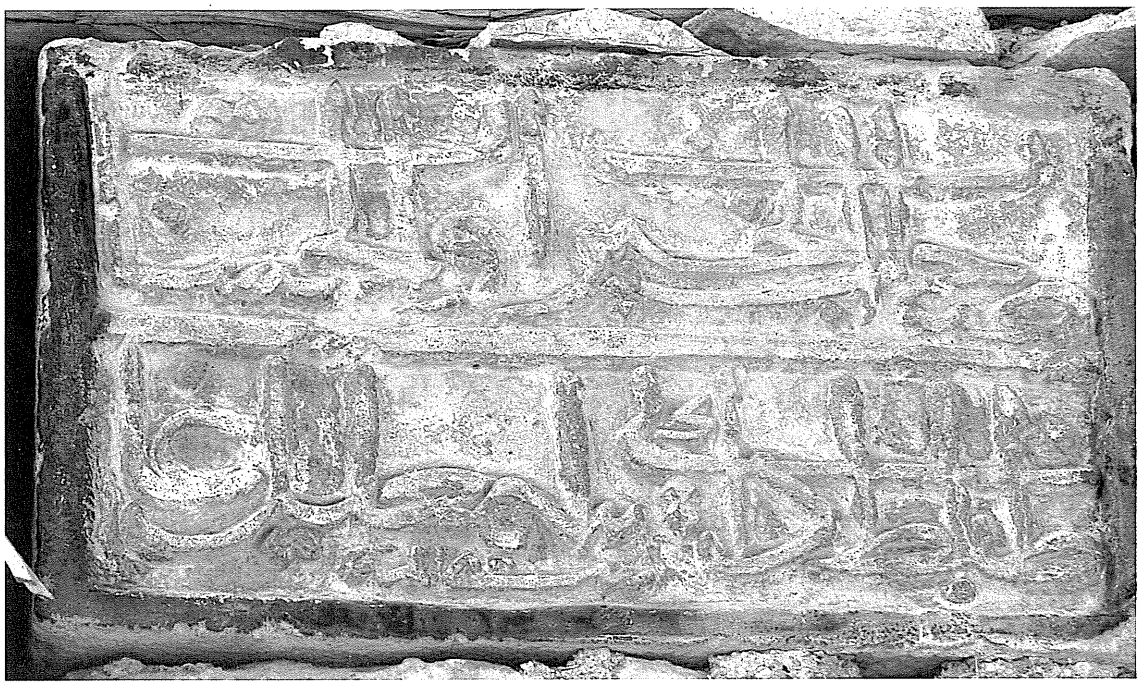
Yapdı bu câmi'-i şerîfi yümn ile hayrât idüb
Sadr-ı a'zâm Köprülü Âdil Mehmed PaşaGördü
lâtif didi tahsîn eyleyüb târihiniAhsenallâhu ileykum yesserallâhu mâ yeşâ
Va'z'u binâuhû fî sene 1071 Hasan Ağa ibn Zarâ
Kad vak'a el-ferâğ fî sene 1072.

Ketebehû Fünûnî

Kitabeye göre yapıyı hayrat olarak Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa yaptırmıştır. H.1071'de binayı inşa etme sözü veren (usta) Zaralıoğlu Hasan Ağa, yapıyı H.1072'de tamamlamıştır. Kitabe mevcut bilgilerin dışında hattatının ismini de " Fünûnî " verdiği için Türk hat sanatı ve kitabet tarihi bakımından önemlidir.[4]

Cami avlusunun kuzeyinde ve cami girişinin tam karşısındaki duvarda 24x39 cm. boyutlarında iki satırlık H.1185/M.1771 tarihli bir kitabe daha bulunmaktadır (Resim 2).

4. Kitabe transkripsiyonlarını yapan Prof.Dr. Abdülkadir Dündar'a teşekkür ederim.

Resim 2 - Avlunun kuzey duvarındaki 1771 tarihli kitabe

Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât
Zâbit Hacı İsmail Ağa
sene 1185

Aynı duvar üzerindeki diğer kitabe 24 cm.x 22 cm. boyutlarında olup sadece H.1230 /M.1815 tarihi yazılıdır.[5]

Bu iki kitabe avlunun kuzeyindeki daha önce abdest alma musluklarının dizili olduğu istinat duvarı üzerine gelişigüzel yerleştirilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kitabelerin yapıyla ilgili olup olmadıkları tam anlaşılmamaktadır. Ancak özellikle H.1185/M.1771 tarihli kitabenin bir çeşmeyle ilgili olması muhtemeldir.

Onarımlar:

Kültür Bakanlığı Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 13.03.1992 gün ve 1138 sayılı kararıyla, yapıyla ilgili çalışmalar sonucunda Köprülü Mehmed Paşa Camisi'nin onarımına karar verilmiştir. Onarım kararlarında doğu-batı cephelerde taş kaplamalara sadece derz yapılması, sıva ve yeni badana yapılması istenmektedir. İlginç ve önemli bir nokta ise bu çalışmalar sırasında kalem işi süslemelere zarar verilmemesi talep edilmektedir. Oysa bugün cami içinde hiç bir kalem işi süsleme görülmemektedir.[6]

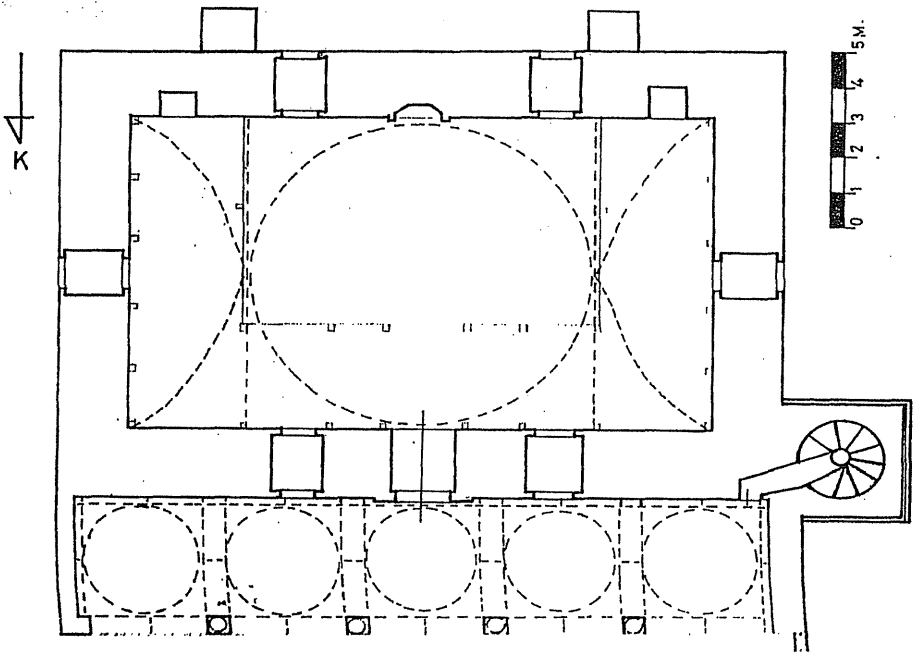
Mimari Tanım:

Cami doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Merkezde büyük bir ana kubbe ile onun doğu ve batı iki yanında birer sivri beşik tonozla, kubbeli kübik mekân genişletilmeye çalışılmıştır (Plan 1). Harime girişi sağlayan kapı, kuzey cephede ana aks üzerine yerleştirilmiştir. Kuzeyde son cemaat yeri ile avlu bulunmaktadır. Kuzeybatı da cepheye bitişik minare yer alır.

Harim, merkezde kare kübik gövde sekizgen prizmal kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür (Resim 3).

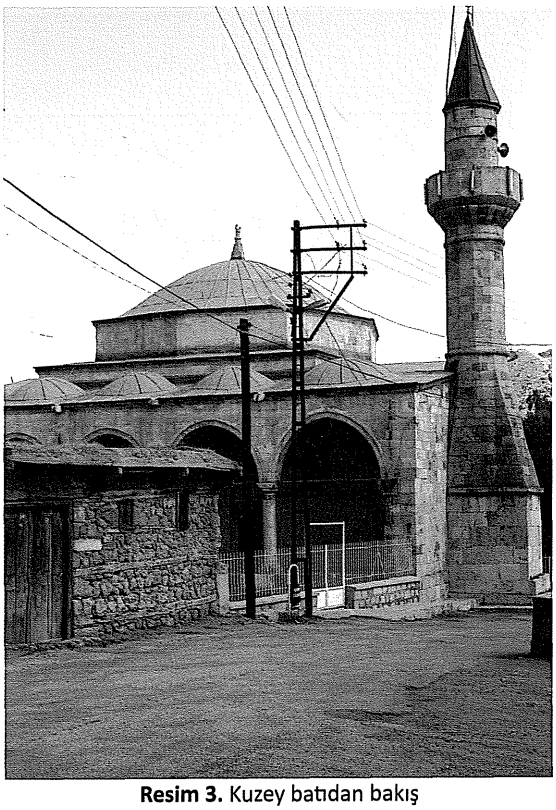
Cepheler, kütle tertibi itibariyle masif bir görünüş yansıtır. Genel düzenleme olarak benzer özellikler sergiler. Pencere açıklıkları bu masifliği kısmen gidermektedir. Pencereler bütün cephelerde ikişerli olup düzenlemesi farklıdır. Kuzey ve güney cephelerde mihrap ve kapının iki yanında, dikdörtgen biçimindedir. Doğu ve batı cephelerde ana aks da altlı

5. 2012 yazında bu kitabelerin fotoğrafını çekmek üzere yapıya gittiğimizde, kitabelerin yerinde olmadığı görülmüştür. Camide yapılan onarımlar sırasında yerinden çıkarılan bu küçük kitabelerden H.1185 tarihli olanı Hekimhan Müftüsünün hassas davranışı sayesinde korunmaya alınmış, diğerinin (H.1230 tarihli) âkibeti konusunda kimseden bilgi alınamamıştır.
6. 1990 yılında yapıyı ilk incelediğimizde kuzey ve güney duvarların üst seviyelerinde, pandantiflerde daireler içinde Allah ve dört halifenin isimleri yazılıydı ve firuze zemin üzerine siyah renkle geç dönem eklemeleri olduğu anlaşılmaktaydı. Aynı şekilde mihrap üzerindeki dikdörtgen panoda da bir ayet göze çarpmaktaydı.

Plan 1 - Hekimhan Köprülü Mehmet Paşa Camii, Plan (VGM Arşivi)

üstlü dikdörtgen biçiminde ikişer pencere yerleştirilmiştir (Resim 4). Boyuna dikdörtgen, lentolu pencerelerin üsttekilerinin yukarısında sivri kemerli alınlık bulunmaktadır.

Resim 3. Kuzey batıdan bakış

Resim 4. Batı cephe ve minare

Güney cephede mihrabın iki yanındaki birer payanda ile duvar güçlendirilmeye çalışılmıştır. Minare batıya doğru beden duvarlarından taşıntı yapmaktadır. Kare kaide üzerinde yukarı doğru daralan prizmatik üçgen pabuç bulunmaktadır. Minare gövdesi onikigen olup, altta ve üstte yuvarlatılmış profilli silmelerle oluşturulan bileziklere sahiptir. Şerefe altı düzgün küçük kesme taşların üst üste, dışarıya taşıntılı dizilmesiyle genişletilmiştir. Onun üstündeki şerefe korkuluğu ince taş plakaların yan yana yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Minare gövdesi külaha kadar biraz daha incelerek

Resim 5. Kuzey doğudan son cemaat yerine bakış

silindir biçiminde devam ederek, kurşun levhalarla kaplı, konik külahla sonlanmıştır (Resim 5).

Caminin kuzeyi en hareketli cephedir. Son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve eş büyüklükte kubbelerle örtülüdür. Dört sütun ile kuzey duvar arasına atılan sivri kemerlerle beş bölüme ayrılmıştır (Resim 6). Her kare bölüm pandantiflerle geçilen kubbe örtülüdür. Kare kaide üzerine oturan mermer sütunlar düz, silindirik yükselmekte aşağısında ve yukarısında birer bilezik bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batısı ince, sağır duvarlıdır. Son cemaat yeri iki basamaklı merdivenle çıkılan yükselti üzerindedir (Resim 10). Kapı açıklığı seviyesindeki bu zeminden doğu ve batı yanlara birer basamakla çıkılan seki düzenlemesiyle yükselti daha da belirginleşmiştir. Cepheler ön yüzü düz, alt yüzü pahlı bir silme ile sonuçlanmaktadır. Son cemaat yeri duvarının üst seviyelerinde dört çörten dikkat çekmektedir.

Resim 6. Son cemaat yeri

Kuzey cephede ikişer kapı ve pencere açıklığı bulunmaktadır. Kapılardan biri harime, diğeri minareye girişi sağlamaktadır. Minare kapısı cephenin batı köşesine bitişik, boyuna dikdörtgen bir açıklıktır. Harim kapısının iki yanındaki pencereler de boyuna dikdörtgen biçimindedir. Harim kapısı hem iç hem de dış yüzleri kemerli çift söveli bir açıklık şeklindedir. Bu söveler arasına oldukça enli boşluğun üzeri tonoz gibi kalın kemer örtülüdür. Kapı açıklığının harim yüzü yuvarlak kemerlidir.

Yapının kuzeyindeki avlu ise yine doğu-batı doğrultuda dikdörtgen biçimdedir (Resim 7). Avlunun kuzeyinde abdest alma yeri bulunmaktadır. Daha önceleri avlunun kuzey istinat duvarı boyunca musluklar yan yana diziliyken onarımlar sırasında bu çeşmeler kaldırılmıştır[7] (Resim 8). Aynı duvarın üst kısmına merdivenlerle çıkılan yükselti şeklinde, kapalı abdest alma yeri yapılmıştır.

Resim 7. Cami avlusu

Harim, merkezde yer alan kare planlı kubbe ile örtülü kübik mekanın doğu ve batı yönlerine, enli birer sivri kemer üzerine oturan tonozlu bölümün eklenmesiyle oluşan dikdörtgen plan şeması yansıtmaktadır.[8]

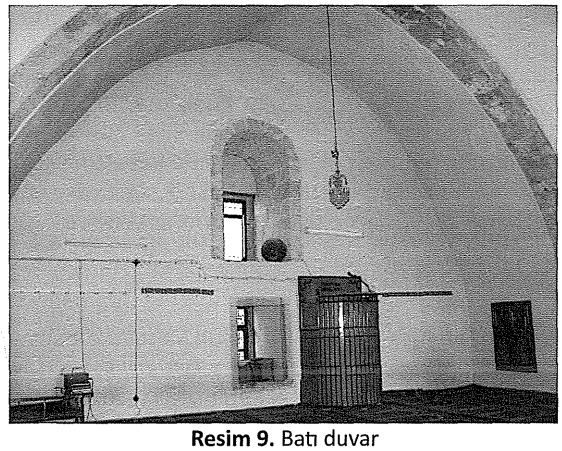
Kubbe, kuzey ve güney cephelerde duvar, doğu ve batı cephelerde ise sağır, enli kemerler üzerine oturan, oldukça kısa kasnak şeklinde düzenlenmiş, etek bölümünden gelişerek yükselmiştir. Kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmıştır. Örtü sistemi ile duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Güney duvarda doğu ve batı köşelere yakın, boyuna dikdörtgen biçimli birer dolap nişi bulunmaktadır. Halen enli tahtaların yan yana sıralanmasıyla oluşturulmuş basit birer kapakla kapalıdır.

Resim 8. Restorasyon öncesi avlu kuzey duvarı

Pencereler içte kuzey ve güney beden duvarlarında lentolu, söveli dikdörtgen, doğu ve batı duvarlarda altta dikdörtgen üstte yuvarlak kemerli açıklıklar şeklindedirler. Üstteki enli kemer açıklığı içinde, altta lentolu-söveli dikdörtgen açıklık, onun yukarısında yuvarlak kemerli alınlık kısmı cepheden farklı görünüşe sahiptir (Resim 9).

Mihrap, güney duvar aksında, beş kenarlı niş şeklindedir (Resim 11). Mihrap kavsarası sade, sivri kemer biçimindedir ve dikdörtgen bir çerçeve oluşturan enli bir bordürle kuşatılmıştır. Kavsara kemeri yukarısındaki dikdörtgen levha yenidir. Bezemesiz çok sade mihrapta hafif bir profilden sonra bordüre geçildiğinden bordür daha taşıntılıdır.

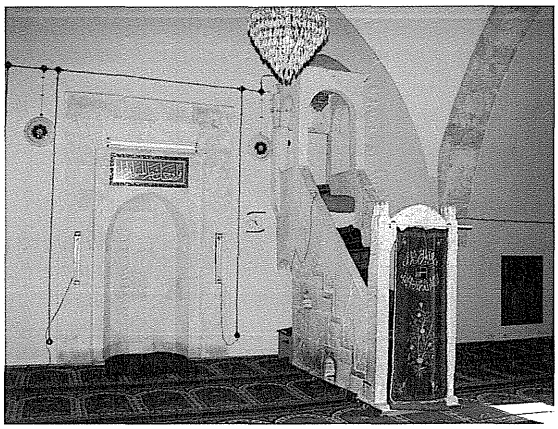
Resim 9. Batı duvar

Minber harimin güneybatısında, mihrabın ise batısında yer alır (Res.10). Duvara bitişik oldukça sade olan minber, süpürgelik, yan aynalıklar, korkuluk, kapı, geçit ve onun üzerinde yer alan köşk bölümlerinden oluşmaktadır. Süpürgelik bölümünde her iki yanda yaklaşık olarak eksende kaş/dilimli ke-

7. Yaşlıların verdiği sözel bilgiye göre, aynı yerde Yücekaya arkasındaki kaynaklardan arklarla gelen ve sürekli akan suyla abdest alınmaktaymış. Daha sonraki dönemlerde bu kaynaklar şehir su şebekesine bağlanmıştır.
8. Harimin kuzey duvarına daha sonraki dönemlerde ahşap kadınlar mahfeli eklenmişti. 1993 yılındaki onarımlar sırasında bu mahfil kaldırılmıştır.

merli birer niş bulunmaktadır. Bunların üzerinde kuzeyde kapı eşiğinden başlayarak yukarı doğru kademeli olarak yükselen basamakları vurgulayan silme dikkati çekmektedir.

Kuzeyde yer alan kapı yarım daire kemerli açıklık şeklindedir. Kapının iki yanındaki söveler üstte Bek-

Resim 10. Güney duvar,mihrap ve minber

taşi sikkesine benzeyen dilimli birer başlıkla sonlanmaktadır. Kemerin üzerinde başlıkların arasında sivri kemerli taç/tepelik kısmı bulunmaktadır. Minberin güneyinde dört sütun üzerine atılan yarım daire kemerler üzerine oturan basık kubbe ile örtülü köşk yer almaktadır. Köşkün altında basık yarım daire kemerle oluşturulan geçit bulunmaktadır. Duvara bitişik yapılan minber korkuluksuzdur

Cami içinde ve dışında çok az süs görülmektedir. Cami giriş kapısı üzerindeki kitabenin ortasında Mühr-i Süleyman, aralarda küçük birer lâle ve hatayî motifi; minberin iki yan yüzünde kabartma şeklinde yapılmış kademeli yükselen zig zağlar dışında herhangi bir süsleme öğesi bulunmamaktadır.

Malzeme-Teknik:

Yapıda ana inşa malzemesi taştır. Yapının alt seviyelerinde düzgün, iri kesme taş, üst seviyelerinde ise daha küçük kesme taş kaplama kullanılmıştır. Duvarlarda örgü malzemesi içte moloz taş, kasnak ve kubbede tuğla örgüdür. Tesadüfen 1993 yılındaki onarımlar sırasında gördüğümüz caminin beden duvarları, üst örtüsü ve son cemaat yerindeki sıva kaplamalar kaldırılmış orijinal duvar örgüsüne ulaşılmış, yapının bir kısmı yeniden sıvanmıştır. Pandantiflerden kubbeye geçişte, bir sıra çok düzgün kesmetaş örgü üzerinde kubbe tamamen tuğla örgülüdür. Restorasyon sırasında özellikle son cemaat yerinde Şanlıurfa'dan getirilen kesme taşlar kullanılmaktaydı. Yine onarımlar sırasındaki gözlemlerimize göre, mihrabın batısındaki pencere alınlığındaki sıva kaldırılmış, alınlığın tam ortasına büyük bir küp yerleştirilmişti. Yapıda çalışan ustalar, sıvası yenilenmiş olan diğer pencere alınlıklarında da benzer düzenlemenin var olduğunu ifade etmişlerdir. Duvarlarda ve örtü sisteminde bu tür küp kullanımının, hem duvarlar üzerindeki yükü hafifletmek hem de akustik amaçlı olduğu bilinmektedir.

Minare tamamen düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Cami kemer, pencere lento ve sövelerinde de düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbelerle, tonozların kurşun levhalarla kaplandığı görülmektedir (Resim 7.1).

Resim 7.1 Kuzeydoğudan genel görüntü

Kubbe tepesinde taş alem bulunmaktadır. Mihrap, minber oldukça düzgün kesilmiş kesme taştan yapılmıştır.

Değerlendirme

Sivas-Malatya kervan yolu kenarındaki Hekimhan Derbendi'nde, 1218 yılında inşa edilen Hekim Han varlığını asırlar boyunca korumuştur. Ancak günümüze ulaşan verilere göre, söz konusu Selçuklu dönemi hanı çevresinde uzun süre herhangi bir yerleşimin oluşmadığı anlaşılmaktadır. Hekimhan, tüm Ortaçağ boyunca hem ticarî kervanların hem de savaş dönemlerinde ordu sevkiyatının yapıldığı bir güzergâh üzerinde önemli bir geçit noktasıdır. Bölgedeki en önemli yapılaşma Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi sadrazamlarından Köprülü Mehmed Paşa'nın derbent olarak bölgeyi kuvvetlendirme talebiyle olmuştur. Bu kapsamda, Han harabesi onarılıp, yeni eklemelerle kullanıma açılmış, cami inşa ettirilmiş, bölge gelirleri vakfedilmiş, günümüzde hiçbir izi kalmayan palanka/kale inşa edilerek, çevreden bazı Türkmen aileleri, kaledeki askerlerin ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak üzere buraya yerleştirilmiştir. Hekimhan'da daha

sonraki dönemlerde çeşmeler[9] ve evler dışında herhangi önemli bir mimari faaliyet tespit edilememiştir.

Aslında her biri birer müstakil bina olarak inşa edilmekle birlikte, Anadolu Selçukluları döneminde yaptırılan Hekim Hanı, onun güney doğu köşesine inşa edilen hamam, sonradan başka yere taşınan çeşme ve yolun karşı tarafına inşa edilen cami ile adeta manzume benzeri yapı topluluğuna dönüşmüştür. Genel bir manzume anlayışına göre yapılar kendi içinde bir bütünlük oluşturmaktadırlar. Han ve hamam birbirine bitişik iki blok, arada geçen dar yolun diğer tarafında ise tek blok halinde cami yer alır. En geç tarihte inşa edilen caminin konumunun özenle ve dikkatli seçildiği anlaşılmaktadır. Böylece, Erken Osmanlı külliyeleri gibi, serbest düzende inşa edilmiş külliye şeması ortaya çıkmıştır. Cami diğer yapılara hakim konumda olacak şekilde yerleştirilmiştir. Han en heybetli yapı olmakla birlikte, cami de konumu, tamamen taş mimarisi ve örtü sistemiyle varlığını hissettirmektedir.

Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii, doğu-batı doğrultusunda, enine gelişen mihrap önü kubbeli, tonozlu yan mekânlı harime sahiptir. Kubbe, sekizgen yüksek bir kasnağa oturmakla birlikte örtü itibariyle basık bir görünüş sergiler. Kasnakta herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Onun iki yanında beden duvarlarının üst köşelerden pahlanmasıyla oluşan beşik çatı örtü nedeniyle doğu ve batı cepheler üçgen alınlıkla son bulmuştur. Erken Osmanlı döneminde özellikle örtü sistemini taşıyabilmek için beden duvarları oldukça kalın yapılması yapıya hantal görünüm vermiştir. Köprülü Camii de bu grupta yer alan yapılardan olup duvarları kubbe yükünü taşıyabilecek genişliktedir. Her ne kadar enli olsa da kubbeyi taşımada pandantif kullanıldığından yükü üstlenen duvarları desteklemek amacıyla, tam bu noktalara güney cepheye payandalar yerleştirilmiştir.

Enine gelişen harim plan tipi Türk mimarisinde her dönem farklı uygulamalar halinde karşımıza çıkmıştır. Anadolu'da en erken Artuklu döneminde görülmeye başlamıştır. Silvan Ulu Camii (1152-57), Kızıltepe Ulu Cami (1204), Akkoyunlu döneminde inşa edilen Diyarbakır Nebi Cami, Diyarbakır Melek Ahmet Paşa (1591), Harput Sara Hatun camilerini enine gelişen, mihrap önü kubbeli planın Anadolu'daki erken uygulamaları arasında sayabiliriz. Bu yapılar cami plan tipinde merkezi plana doğru gelişimde kronolojik olarak bir basamak teşkil etmektedirler. Bu plan tipi İslam sanatında Emevi döneminden itibaren, yaygınlaşarak yüzyıllarca kullanılan, doğu-batı doğrultusunda enine gelişen planın benzeri, başka deyişle değişikliklerle çeşitlemeleridir. Anadolu'daki uygulamalar Osmanlı döneminde merkezi planlı cami plan tipinin gelişiminde bir tür öncü olmuşlardır.

Doğu - batı doğrultusunda genişleyen cami planı, erken Osmanlı dönemi yapılarında da görülmektedir. Köprülü Mehmed Paşa Cami'sinde görülen, kare planlı harim mekanını doğu-batı yönde genişletme çalışmaları, İnönü Hoca Yadigar Camii (1374), Merzifon Taceddin İbrahim Paşa Camii (XV. yüzyıl)' lerinde enli kemerlerle yapılmaya çalışılmıştır (Çerkez 2005:442). Kare mekanın enine genişletildiği Lüleburgaz Sokullu Camisi (1569) daha geç tarihli olup, Sinan'ın cami mimarisindeki çalışmalarında tasarım bakımından önemli adımlardan biri olarak nitelendirilmektedir (Kuban 2007:400).

Manisa yapılarında bu türde enine planlı harime sahip yapılarla karşılaşmaktayız. Plan olarak ortada büyük bir kubbe, iki yanda ikişer oval ya da yuvarlak kubbe ile örtülü bu yapılar arasında, Manisa Çeşnigir Camii (1474), İvaz Paşa Çaybaşı Camii (1484), Hatuniye Camii (1491) yer almaktadır (Acun 1999: 99, 107, 125, 122). Orta mekan büyük askı kemerlerle yan bölümlerden ayrılmıştır. Yan bölümlerin örtü sistemi dıştan da belirtilmiştir. Tek kubbeli mekanın dört yöne enli kemerlerle genişletildiği bir yapı ise Bilecik Orhan Gazi camisidir (XIV.yüzyıl ilk yarısı) (Aslanapa 1986:5-6;Kuran 2007:125). Bu yapılarda yan mekanların, kubbeli orta mekanla uyumlu biçimde birleşerek bir bütün oluşturması, merkezi kubbeli plana ulaşmada önemli gelişmelerdir.

XVI.yüzyılda, merkezi kubbenin yanlara doğru genişletildiği, doğu-batı doğrultusunda enlemesine kuruluşa sahip yapıların önünde beş bölümlü son cemaat yeri dikkat çekmektedir. Bunlarda orta kubbe altıgen ve sekizgen şemaya oturtulmuş ve harim mekanı yarım ya da küçük kubbelerle doğu-batı yönünde genişletilmiştir (İstanbul-Üsküdar Mihrimah Sultan Camii (1548), İstanbul - Topkapı Kara Ahmed Paşa Camii (1558) gibi.

Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii'ndeki ortada kubbeli mekanın iki yanda tonozlarla doğu-batı doğrultuda genişletme çabası, XVI.yüzyıl İstanbul camilerindeki uygulamaların, yöresel ustalarla yapılmış Taşra uygulaması olarak değerlendirilebilir.

9. Hekimhan merkez ve köylerinde 17 çeşme tespit edilmiş ve çalışılmıştır. Bunların bir kısmında herhangi bir tarih bulunamamıştır, kitabeli örneklerden merkezdeki Dutluk Pınarı 1660 yılında inşa edilmiş en erken tarihli çeşmedir. Diğerleri XVIII-XIX. yüzyıllarda yapılmıştır. Ayrıntı için bakınız (Özkul Fındık 2006: 99- 117).

Malatya bölgesinde benzer örnek bulunmamaktadır. Malatya'nın önemli ilçelerinden biri olan Arapkir'de Geç Osmanlı döneminde yapılmış bazı mimari faaliyetler görülmektedir (Uluçam 1994 :2428-2432). Burada inşa edilen Gümrükçü Osman Paşa Camii (1824) ve Çobanlı Camii (1892) ise kare planlı ve kubbelidir.

Köprülü Mehmed Paşa Camii kuzeyindeki beş bölümlü son cemaat yeri hem başkent İstanbul Rüstem Paşa Camii (1550), Mesih Paşa Camii(1585), Çarşamba Mehmed Ağa Camii (1585) hem de Taşra'da Manisa Muradiye Camii (1586) örneğinde olduğu gibi pek çok camide görülmektedir (Kuran 1986:135,219,223). Fakat bu klasik dönem yapılarından farklı olarak Hekimhan Köprülü Camiinin son cemaat yeri doğu ve batı yönlerden birer sağır duvarla kapatılmıştır. Bu tür uygulamalar daha erken dönemde XIV. yüzyıl yapılarında, Mudurnu Yıldırım Beyazıd Camii (1382), Bursa Alâeddin Camisi (XIV.yy), Behramkale Hüdavendigar Camisi (XIV.yy) de görülürken, daha geç uygulamaları XVI. yüzyıl Karaman yapılarında, Yeni Minare Camii (1522), Nuh Paşa Camii (1596), Pir Ahmet Efendi Camilerinde (1547) karşılaşılmaktadır (Denktaş 1995:125-146;Kuban 2007:124,126-127). Karaman camileri kare planlı, kubbeyle örtülü harimi olup, son cemaat yeri iki yandan sağır duvarlarla kapatılmıştır.

Minare kuruluş bakımından klasik Osmanlı yapılarıyla benzer özellikler taşımaktadır. Osmanlı dönemi camilerinde genelde Köprülü Mehmed Paşa Camii'nde olduğu gibi kuzeybatı köşeye minare yerleştirilmiştir. Kuzey batı köşedeki minaresiyle genel kuruluş bakımından İstanbul Kadırga Sokullu Camii (1571), Babaeski Semiz Ali Paşa Camii (1560), İstanbul Rüstem Paşa Camii (1550) ile benzerlik gösterir (Kuran 1986:106-115,136). Minare bu yapılarda yaygın olarak ince ve uzundur. Köprülü Mehmed Paşa Cami'inde ise minarenin çokgen gövdesi, kısa ve bodurdur. Bu tür çokgen silindir gövdeli, pabuçluk üstünde ve şerefe altında bilezik şeklinde silmeli düzenleme Yozgat camilerinin minaresinde örneğin Saray Köyü Çapanoğlu Ahmet Paşa Camii (1749), Cevahir Ali Efendi Camii (1788), Musa Ağa (1800) camilerinde görülmektedir (Acun 2006: 87, 245, 283). Bu minareler, pabuç kısımlarının soğan biçimli olmasıyla farklılık göstermektedirler.

Malzeme bakımından kesme taş kaplama kullanımıyla da dönem camileriyle benzer özellikler taşımaktadır. Mihrap ve minber tamamen düzgün kesme taştan yapılan oldukça sade mimari öğelerdir. Yapıda en süslü öğe cami giriş kapısı yukarısındaki kitabedir. Hattat isminin de belirtilmesi bakımından önemli olan kitabede, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı süsleme dünyasına damgasını vuran Karamemi üslubu olarak da adlandırılan çiçek üslubunun en bilinen motifleri laleler kitabe harfleri arasında yer almıştır.

Sonuç olarak,

Köprülü Mehmed Paşa Camii, malzeme, süsleme, kütle tertibi ve boyutu bakımından oldukça mütevazi bir eser olmakla birlikte, plan itibariyle harim mekanının doğu ve batıya doğru genişletme çabalarının denenmesiyle dikkatleri çekmektedir. Hekimhan Köprülü Mehmed Paşa Camii, bir yandan Klasik Osmanlı dönemi genel karakteristiklerini sergileyen ve bir yandan da Erken Osmanlı dönemi mimari geleneğini devam ettiren bir eser olarak belirmektedir. Taşra'da Osmanlı sadrazamı baniliğinde yapılan bir Osmanlı Derbent camisi olarak, günümüze sağlam ve ibadete açık şekilde ulaşması da yapının önemini artırmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No:580, Sayfa 127, Sıra 77.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (2005). *Tüm Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri*. Ankara: TTK Yayınları.

Akdağ, M. (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 1, İstanbul : Cem Yayınevi.

_____ (1995), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Aslanapa, O. (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi

Cahen, C. (2002). *Osmanlılardan Önce Anadolu. İstanbul* :Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çerkez, M. (2005). *Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, I, Ankara:Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Denktaş, M. (1995). "Karaman'daki Klasik Devir Osmanlı Camileri", *Vakıflar Dergisi*, XXV, 125-146.

Evliya Çelebi, (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4.Kitap, İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

Göğebakan, G. (2003). "Malatya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* , 27, 468-477.

Halaçoğlu,Y. (1994). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara:

İlgürel, M. (2002). "Köprülü Mehmed Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26, 258-260.

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yem Yayını.

Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Orhonlu, C. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul:Eren Yayıncılık.

Özkul Fındık, N. (2006). "Hekimhan Çeşmeleri", Sanat, A*nkara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 9, 99- 117.

_____ (2007). "Hekimhan", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara,105-121.

Uluçam, A., "Arapkir'deki Osmanlı Dönemi Yapıları", *X.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. V, Ankara 1994, 2425-2438.

Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C.III, I.Kısım, Ankara:TTK Yayınları.

Yınanç, R. -M. Elibüyük, (1983). K*anuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara:Gazi Üniversitesi Yayını.